

Л. ОЛІЙНИКІВ.

ОПЕРАЦІЇ КАРЛА XII
НА ТЕРЕНІ УКРАЇНИ (1708-9 рр.)

(Воєнно-критичний огляд).

Каліш — Київ.

1924.

Бібліотека Військового Факультету.

Секція І. Воєнна Історія України.

Л. ОЛІЙНИКІВ.

**О П Е Р А Ц І І К А Р Л А Х І І
Н А Т Е Р Е Н І У К Р А І Н И (1708-9 рр.)**

Видання Військового Факультету.

Каліш — Київ.

1924.

Передрук заборонено.

Copyright by „Zalizni”.

Kalish.

Друкарня 3-ої Запiзної дивiзiї.

В і д а в т о р а.

Величезне значіння для історії України союзу гетьмана І. Мазепи з королем Шведським Карлом XII, значіння Полтавського бою, як для народу українського, так і для Москалів, бою, на якому цілком вирішувалась (ставилась на карту) доля одного й другого краю з його населенням, — на довший час залишиться одним із найбільш цікавих Історичних матеріалів, який ще й тепер поступово поновлюється новими відомостями з закордонних архівів. Матеріал цей до цього часу не цілком оброблений, не зібраний в одно ціле, докладно не перевірений і не підданий критичній оцінці.

XVII і початок XVIII віку має багато спільного з часом, який переживає зараз український народ. Рішення завжди гострих питань політичного та соціального устрою держави також болюче переживався тоді, як і тепер. Уже тоді, добре ознайомившись на гіркому досвіді зі своїми сусідами, де по тому часу панував або варварський деспотизм, або політика пануючої найбільш консервативної верстви, ознайомившись з намірами їх що до земель українських, які так приваблювали сусідів своїми просторами та багатствами, — керуюча верства та інтелігенція мусили шукати

II

виходу, нових шляхів, інших звязків, щоб урятувати власну державну незалежність, зберігти народність українську.

Успіхи Карла XII і рух його на терен України відкривав ці нові шляхи, давав можливість здійснити мрії, поновити союз, який було заключено 50 років тому між Богданом Хмельницьким та Карлом X і надати йому певної ваги.

При підтримці такого союзника, як Шведська держава, заборча політика сусідів уже не була б страшна.

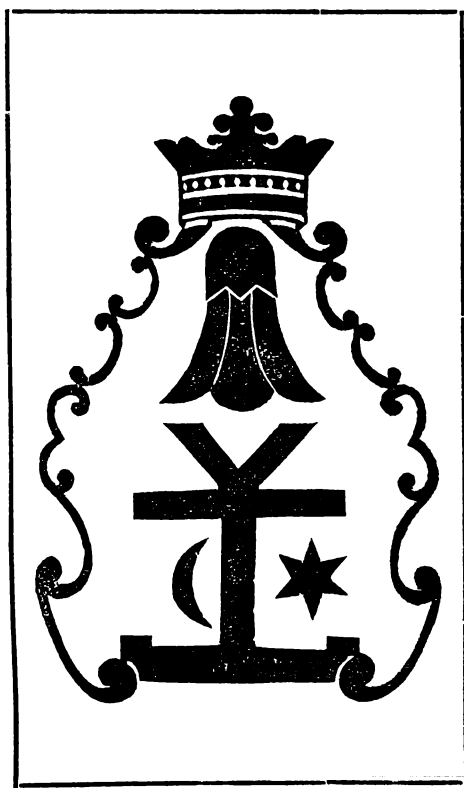
Головними причинами невдачі цієї операції з боку Карла XII були: його засліплення попередніми воєнними успіхами, його легковажність до свого ворога та незнання народу українського. Отже зробити огляд на ці події з боку військового, зібрати матеріял, який потрібний для студіювання військової історії, цеб-то подій чисто військового характеру й було на меті при складанню цієї брошури.

Але, на жаль, при тих умовах, в яких провадилась праця (табор інтернованих Стрілково—Польща) прийшлось обмежитись тим матеріялом, який був під рукою в таборі і випустити книжку в значно меншому об'ємі, щоби дати можливість широкій публиці ознайомитись з військовими подіями цього важного й цікаво о періоду. Друк цієї брошури значно затримався.

З окрема більше місця уділено на описання Полтавської операції, бо докладного описання цієї операції українською мовою нема. Для цього використана праця Генерала-Пор. Н. Ю н а к о в а.

27 квітня 1924 року.

До „Операції Карла XII
на терені України“.
Л. Олійників.

Герб Мазепи „Курч“.

(По монографії Костомарова „Бонч“, а по польські — *Bończa*).

О П Е Р А Ц І І К А Р Л А Х І І НА ТЕРЕНІ УКРАЇНИ 1708—9 року. *)

1. — Загальна ситуація.

На початку XVIII віку найвизначніший тогочасний — та й не тільки тогочасний — політик на північному Сході, представник заборчої державної політики, Петро Великий з метою здобути деякі шведські провінції на північному Сході та закріпити там своє становище почав так звану Велику Північну війну зі Шведами.

В цю війну, що почалась в 1700 році, цар втягнув короля Польського Августа, який, як і взагалі керуючі верстви польського громадянства під той час, був під впливом царя Московського.

Ще в 1699 році між царем і королем Польським було складено умови, по яких Польща мусила одержати Лівонію.

В 1701 році уложено згоду, по якій Петро

*) Матеріал взято із праць: М. Костомарів — „Мазепа“, Н. І. Юнаків „Полтавська операція 1709 р.“, М. Грушевський „Шведсько-Укр. союз 1708 р.“, С. Томашівський „Із записок Каролінців про 1708-9 р.“

давав Августові 25.000 війська, 100.000 карбованців і харчові магазини.

Землі розподілялись так:

Петрові — Інгрію і Карелію,

Августові — Остзейський край.

Король Шведський Карло XII вирішив спочатку знищити Августа і потім уже вдарити на Московію [в 1702 році Шведами уже було занято Варшаву і Краків], такий плян був на руку Петрові і він за той час здобував Прибалтійські краї.

З початку війни було притягнуто на північ і військо українське (Псков 12.000 ч.).

Відірваність від України, погане заосмотрення одягом та харчами, зневажливе відношення ком. складу та старшин московських викликало серед Українців незадоволення, сварки і непорозуміння.

З початку 1704 року Петро вирішив посилати Українців не на Північ, а на Захід до армії польської, однак поводження Поляків що до військ українських було настільки недобре, що полковники Мирозич та Апостол повернули в листопаді самовільно на Україну.

На Правобережній Україні (яка була під польською владою) після постанови на сеймі в 1699 р. про розпуск козацтва, населення відповіло повстанням, під проводом полковників Самуся й Палія.

Особливою любов'ю народу користувався Семен Пилипович Палій (Гурко), який найгарячіше й найпевніше висловлював народню думку.

Петро В. не хотів ламати згоди з Поляками і по його наказу Мазепа, який неприхильно ста-

вився до Палія, вирушив через Дніпро, щоби допомогти ліквідувати заворушення. В кінці липня він хитрощами взяв Палія під варту коло Бердичева і відправив до Батурина. Самусь передав Мазепі ознаки гетьманства і Біла Церква була передана Полякам.

29 жовтня Мазепа через брак харчів, одягу і великого скруту та недогід, які зазнали тут козаки, повернувся з Любара до Батурина.

На весні 1705 р. у Польщу було відправлено під проводом Горленка до 8.000 укр. війська (на Литву).

18 червня виступив на Волинь і гетьман, з яким було до 40.000 війська, відрядивши вперед Самуся й Искру, щоб спустошити маєтності Потоцького та Винницьке староство, яке належало до Лещинського, бо обидва вони були прихильниками Карла XII.

Гетьман спочатку таборував по р. Случі біля Старого Константинова.

14 серпня козаки підійшли до Львова, нищучи добра Потоцьких та прихильників Лещинського.

Неприхильне відношення Поляків та наруга й свавільство Москалів над козацтвом, про яке гетьман одержував звістки з різних сторін, перебуваючи в Дубні, розлютувало Мазепу і він не раз висловлював незадоволення з приводу такого поводження за вірну службу.

З цього приблизно часу Мазепа починає прислухатись до спокуси — перейти на бік Карла.

Ворожнеча Січи та поспільства до Москалів виступала під той час дуже гостро, але Мазепа не використовував цього явища, бо ненависть до

панів перш за все упала б на його голову.

В кінці 1705 року становище Петра і Августа погіршало. Карл призначив королем Станіслава Лещинського.

Шляхта вагалася, ворогувала поміж собою і, нарешті, більшість визнала Лещинського.

Царь покликав Мазепу до Мінська, куди той прибув з 14.000 козаків, яких весною і розгорнув від Гродна до Вільна.

Після невдач на цьому фронті Мазепа з Мінську повернув на Україну.

Незадоволення гетьмана за цей час збільшилось ще заздрістю до Меншикова, до якого прихильно ставився цар і якому деякий час гетьман мусив підлягати. Свавільство й безчинства московських людей, сувора дисципліна на царській службі викликали незадоволення та баламутство й на Січі, а тяжкі роботи по будові фортеці Києва, які примусово провадились літом військом українським на своїх харчах, зневажливе, образливе відношення та знущання московських старшин викликали все більш незадоволення в козаків.

Найкращі відносини царя до Мазепи продовжувались до цього часу, цар засипав гетьмана своїми милостями, але в той же час Петро і хотів деяких змін що до устрою козацького і тільки, шануючи поради Мазепи, поки що не торкався українських справ.

В 1706 році події цілком повернулись на користь Шведів. В серпні Карл уже був у Саксонії.

14 вересня Август зрікся корони і порвав згоду з Петром по Альтраншадському миру.

Під новий 1707 рік Петро В. приїхав у Жовку, де підписав з Поляками (Сандомирською конфедерацією) угоду, якою закріпив за Поляками Правобережжя і навіть обіцяв 20 000 грішми.

Після 20 квітня там же відбулась військова рада, на яку приїхав і Мазепа; що там сталося — не відомо, але гетьман після ради був дуже збентежений, роздратований і не пішов на обід до царя. Очевидно, річ була про намір царя відносно змін, що до служби козацької, а саме, — щоб обірати певне число козаків, гуртувати у компанії і виплачувати устаночлену платню.

Тоді ж Меншиков дозволив собі видати по-мимо гетьмана наказ полковникові Танському про похід, в чому Мазепа бачить наругу, зневагу і кепкування.

В червні гетьман повернув до Києва.

За цей рік Мазепа одержав від княгині Дольської декілька листів зі спокусою перейти на бік Шведів, крім того до нього двічі приїздив єзуїт Заленський. По відомостях Шведського історика Норберга до короля Станіслава в жовтні 1707 р. таємно прибув післанець від Мазепи, якийсь болгарський архієрей розстрига. Таким чином, ми бачимо, що стосунки між Мазепою та Станіславом зав'язано ще в 1707 р.

В 1708 році Карл напав і вигнав Москалів із Гродна, після чого Мазепі наказано перейти Дніпро і допомогати Синявському; Мазепа 6 лютого уже був біля Хвастова, але війська на допомогу не посилав і земель українських з Білою Церквою не віддавав.

Генеральний суддя гетьмана Кочубей, підбитий всею дружиною ізза власних, особистих

рахунків з Мазепою, післав до царя донос на гетьмана, перший раз у серпні 1707 р., а вдруге з початку 1708 р.. Петро не надав віри дозові. Кочубея та причасників — Искру, Полтавського полковника, та Йосипова, Ахтирського полк., вивезли до Смоленську, потім до Витебську, де їх мордовано і вони зріклися дозова, після чого Кочубея та Искру відправлено до Мазепи, щоб скарати на смерть, що і було виконано в обозі Борщагівці 14 липня.

Після цього випадку гетьман знов принявся за свої заміри; цьому сприяли обставини: обозний Ломиковський і полковники — Прилудський Горленко, Миргородський Апостол і Лубенський Зеленський були незадоволені порушенням Москвою військових прав і висловлювали бажання закріпити незалежність всієї України. Гетьман удавав, що піддається їх дозовам.

Нарешті, всі вони запряглися передатися Карлові або Станіславові, щоб Україну визнано незалежною.

Тим часом тайний агент Мазепи — розстрига архіерей — умовився з Карлом та Станіславом. Мазепа просив Карла прийти на Україну, щоб визволити козаків від московської тираниї, взаємін оддавав на зімізлю фортеці Сіверщини — Стародуб, Мглин, Новоград-Сіверський та інші міста, а також харчі.

Обіцяв також приєднати Донських козаків та Калмицького хана Аюку.

Решта шведських військ мусила простувати на Москву, а з Фінляндії генер. Лібекер — на Петербург і землі Новгородські та Псковські, і таким чином примусити Петра прийняти свої умови.

2. — Карл XII на Україні.

Карл перейшов 15-VI Березину, а 16 липня був уже в Могилеві на Дніпрі, де він простояв до 8 серпня.

Сюди приходив агент гетьмана, через якого гетьман просив Карла поспішати на Україну.

Квартирмейстер Гілленкрот радив королеві не слухати Мазепи та йти на Витебськ, що було ближче до Ліфляндії, звідки мусила надійти допомога від корпусу ген. Левенгаупта; тієї ж думки був Піпер, але другі генерали — Реншільд та Майерфельд радили йти на Україну, де до них пристане весь народ.

Пануючий погляд, що стратегічний зворот Карла XII з дороги Мінськ — Смоленськ до полудня на Стародуб — Батурин — Полтаву відбувся тільки після ради українського гетьмана, спростовує Шведська історіографія, яка принесла деякий новий матеріал до пізнання подій на Україні 1708-9 р.

Полонений граф Піпер на допрос царя каже, що цей зворот відбувся: „Тому, що ворог безустану утікав і всюди за 7-8 миль усе палив, так що з недостатку припасів армія Й. К. В. мусила б загинути, як би даліше так ішли, отже Й. К. В. був примушений завернути на Україну“. Те ж приблизно писав резидент короля С. Лещинського — С. Понятовський.

„Ворог перед нами пустшив і грабив міста і села та нічогосінько не лишав, що могло б послужити на прожигок, і ми тут терпіли великий голод, тому задумав Й. К. В. полишити його і не йти за ним далі“ — так записав під

днем 10 — 20 вересня писар Норсберг.

Про те ж свідчать лейтенант Вейге і додає, що король хотів втекти від голоду в багату Україну, де сподівався прихильного прийняття серед козацтва.

Очевидно Карл надіявся ще на допомогу Туреччини, не знаючи, що падішах не ухвалив політику великого візира, і що бунти по царській державі вже були подавлені.

Мазепа поки що удавав із себе вірного слугу царя, — наказував відбивати ворога, звелів збудувати у Чернигові магазини і зібрати 15.000 четвертин хліба.

1 серпня гетьман у Києві, по наказу царя, відрядив у Польщу на допомогу 3.000 кінноти, у Литву 6.000 козаків та компанійців і до Смоленську 2.000 піхоти й 1.000 компанійців.

21 вересня король з 8.000 увійшов у Гетьманщину, а слідом підійшла і решта військ і стали над річкою Іпотою. Головна квартира була в Дрокові. Харчу тут було досить. Сюди скоро прибув Левенгавт з рештою сил, якого 27 вересня Москалі розбили під Лісною, біля Прохорівського.

Через два тижні Шведи відійшли звідси. Серед населення вони розповсюджували так звані „прелесні листи“ з закликом не боятися їх. Незадоволення поміж Українцями та Москалями все більш і більш розгорялося, але населення не довіряло і Шведам і однаково тікало, як від Москалів, так і від Шведів.

Петро І наказав гетьманові працювати за одно з генералом Інфлянтом, який був у Стародубі. Полковники не радили гетьманові з'єднуватися з Інфлянтом, вимагали, щоб гетьман на-

діслав післанця до Шведського короля.

Гетьман обмежився тим, що надіслав Інфлянту тільки гурт козаків, а на домагання полковників відправив нарешті до короля свого управителя Поляка — Бистрицького, а до Головкина лист, де сповіщає про тяжку хворість.

Шведи в цей час простували до Старолуба — Новгород - Сіверська.

На заклик Меншикова із Городка, щоб Мазепа приїхав на раду, Мазепа відповів через Войнаровського, що він при смерті, а коли довідався, що Меншиков їде сам до нього — подався до Батурина, призначив там для оборони його полк. Чечеля, а сам 25.X. перебрався біля Обононі через Десну; з ним переправилось 4-5.000 козаків, а друга частина, до 6.000, залишилась ще на лівому березі.

Про замір Мазепа козакам було оголошено тільки після переправи.

В Батуринському замку зачинились сердюки та батуринці; 2 листопаду через зраду Івана Носа Москалі увійшли в Батурин, спалили й зруйнували місто, а всіх мешканців безмилосердно перебили.

З 4 на 5 листопаду Шведи перейшли Десну.

Цар 29 жовтня розіслав запрошуючі листи до полковників обох берегів і на Січ, щоб їхали до Глухова обрати гетьмана.

5 листопаду в Глухові, куди прибув і цар, справили скинення Мазепа. 6 листопаду з двох кандидатів (Полуботко й Скоропадський) було вибрано нового гетьмана, Стародубського полковника Скоропадського, а духовні особи виголосили

анатему (прокльон) „злодієві і зрадникові“ Мазепі.

Щоб паралізувати українську суспільність та відвернути маси від гетьмана, Петро і його помічники розвивають надзвичайну енергію, бо союз Мазепи з Карлом був довершений в критичний момент для Московії, коли доля цієї держави була поставлена на карту.

Вчинок гетьм. Мазепи представлено незвичайним, нечуваним ділом, незмірно підлим, плюгавим. Українська політика, яка боролася з московським централізмом була „воровством і ізменою“.

Тим, хто повертався від ворога до царя, було обіцяно амністію, наслідком чого почалось хитання між Українцями, навіть між однопумцями Мазепи. 21 листопаду із шведського табору утікли: полковник Апостол та генеральний хорунжий І. Сулима, а за ними й другі.

12 листопаду Шведи переправились через Сейм біля Батурина, а 18- Карл був уже в Ромнах.

Шведська армія отаборилася від Ромен і Гадяча до Лохвиці й Прилук.

З половини грудня розпочалися повсякчасні військові події межи Москалями та Шведами. У Лебедині, — головній царській квартирі — зібрано військову раду і вироблено плян, як вигнати Шведів з Ромен.

Для цього ухвалили попередю напасти на Гадяч — передовий пункт Шведів, а як Карл вийде з Ромен на допомогу, відрядити туди військо і осісти там.

Плян удался і Ромни, таким чином, було занято 18 грудня. Мазепа ледве не попав у полон.

Мешканці Ромен зрадили Москалям, але останні стали грабувати і бешкетувати, а старшини попустили навіть спалити містечко та села.

Карл залишився в Гадячі.

Зіма на 1709 рік була надзвичайно люта, — від стужі загинуло в ту зиму до 4.000 Шведів; звязки з заселеними країнами були загублені, бо снігу було так багато, що неможна було проїхати. Не дивлячись на це, Карл не гаяв часу, — в грудні він узяв Зіньків та 1 січня Веприк, хоть і гинули від холоду люде й коні, і хоть уперто боронились обложені ці міста.

Після втрати Ромен головна квартира Карла була у Зінькові.

Найголовнішим ділом король вважав вигнати Москалів з Гетьманщини й перенести війну за її кордони. Станіслав з допомогою не прибував.

Розсудливий та обережний граф Піпер, навпаки радив відійти за Дніпро й розпочати зносини з Поляками. Мазепа ж намагався задержати короля.

28 січня король з 8 кінними полками та польовою артилерією через Опішню пройшов у Слобідську Україну. Жорстока січа у Красного Кута з Москалями залишилась без наслідків. Москалі уже боялись за кораблі у Воронежу.

Цей даремний похід у Слобідську Україну знесилив шведську армію, яка весь час несла втрати та труднощі. Коли настала повінь і уже неможна було йти невідомим шляхом, короля переконали відкласти свій замір і повернути у Гетьманщину уже по шляхах залитих, затоплених водою.

Москалі у січні заволоділи Прилуками, у лю-

тому вибили Шведів із Рашівки, після чого Шереметів вирішив взяти Лохвицю, де стояв ген. - пор. Крайц, а також зберегалась казна Мазепи та перебувала родина старшин. Крайц знявся і рушив з Лохвиці через Хорол, потім р. Псьол (у Савинцях). Москалі перешкоджали їм переправлятися; під натиском Шереметева біля Лютеньки Шведи залишили декільки возів, де між иншим були й Мазепини пожитки — із гетьманової каси тут загинуло 100 000 талярів.

Шведи отаборилися понад правим берегом Ворскли, а головну квартиру було переведено у Великі Будища.

Шереметів стояв у Говтві.

Так стояло вороже військо 4 березня 1709 р., поки не скінчився розлив.

3. — Відношення Запоріжців та населення до

Шведів.

На Запоріжжі, де весь час виявлялось незадоволення московським пануванням, на початку цього року, не глядячи на заходи московського уряду, молодші козаки стреміли до з'єднання з Мазепою.

Нарешті, на послання Мазепи більшістю вирішено 12 березня пристати до Мазепи і Кость Гордієнко написав про це королеві Шведському; наіслали туди ж депутатів і почали ворожі акції проти Москалів, набравши до війська до 15.000 січовиків та гультаїв.

26 березня прибув у Будища сам кошовий

Гордієнко з товаришами; їх зустріли коло Дикач-ки, звідки гетьман запросив їх до себе на обід.

На другий день у короля візитували Гордієнко з 50 товаришами.

Тоді ж уложено й проєкт умови зі Шведами, який складався з чотирьох точок:

а) Король обіцяв помирितись з царем тільки після умови, щоб Україна і Запорожжя були визволені з під московського уряду і мали б усі привилеї й права.

б) Щоб шведське військо постоем на Україні не шкодило мешканцям.

в) Простити мешканців, що кидали житла і вороже ставились до Шведів.

г) Щоб військо тримало дисципліну у відносинах до Українців.

Король підписав ці умови.

За час перебування Гордієнка у короля, на Січі, де запоріжське товариство взагалі не визначалося довгочасністю напрямку, було вибрано другого кошового, Сорочинського, але згодом і Сорочинський теж передався до Мазепи.

Московські начальники жорстоко поведилися з тими, хто прихильно ставився до Шведів — так напр. німець Кампель, коли взяв с.с. Маячку й Нехворощу — у обох повибивав до душі мешканців.

Запоріжці в свою чергу заволоділи Новими Санжарами та друг. „городками“ вздовж Ворскли аж до гирла біля Переволочної, а 12 квітня з допомогою уже шведського генерала Крузе, переплили Ворсклу біля Соکیلки і розбили генерала Рена.

У відповідь на се Шереметів відрядив пол-

ковника Яковлева, який 16 квітня спалив Келеберду; 18 квітня після бійки він узяв Переволочну, де у полон узято тільки 12 чоловік. 1.000 запоріжців побито, а решту, що боронилась по хатах, пожежа примусила утопитися у Ворсклі або в Дніпрі, бо Москалі гналися слідом і били, не розбираючи навіть жінок і дітей. Тут же був багатий запас суден, які по наказу Яковлева були спалені.

Народня маса на Україні зовсім не була поінформована в намірах Мазепи і тому прихід Шведів був для неї несподіванкою. Самих Шведів народ український теж не знав і зараз же поставився до них з певним упередженням, вважаючи їх за одно з чужинцями, що вже далися йому в знаки.

Там, де були запоріжці, народ прихильно ставився до Шведів.

Нової сили у шведське військо не прибувало, воно зменшувалось і почало деморалізуватися. Почали сумніватися у щасливому кінці сеї війни, а чужоземці почали переходити до Москві.

Деякі генерали радили перейти через Дніпро на польську територію.

Проти сього змагався Мазепа, який добчався заволодіти Полтавою, щоб мати підмогу на Україні й повсякчасні зносини з Запоріжжям. Карлові здавалося, що взяти Полтаву легко.

Але генерал - квартирмейстер Гілленкрон на рішення короля приступити до облоги Полтави іронично промовив: „Як над нами не скоїться якесь чудо, то ні оден з нас не вернеться з України; король загубить своє військо і своє царство і буде найнещасливішим королем у історії“.

17 квітня Карл після персонального огляду

місцевости (1 - 2 квітня) відоядив частину свого війська держати у облозі Полтаву, яка служила для Москалів опірним пунктом.

Між тим полковник Яковлів 28 квітня одержав від Меншикова з Харкова царський наказ про знищення Січі і направився Дніпром до Старого Кодака.

Запорізький полковник з більшістю товариства не сперечався і повинився, а деякі втекли на острови. 30 квітня Яковлів переплив через Кодацький поріг, звелів спалити Старий та Новий Кодак. 7 травня приплив до Камінного Затону, до „городка“ біля Січі. Атаку на Січ почали на човнах, але невдало, — Яковлів стратив убитими до 300 чоловік і багато раненими та полоненими. Тільки після того, як прибув Галаган, що знав Січ, запоріжці мусили скоритись значно переважаючій їх силі.

300 чол. взято в полон, з них кілька старшини і визначніших запоріжців заковано в кайдани, а решту замордовано. Катування супроводилось нечуваною лютістю. Яковлів спалив всі куріні та будинки в Січі.

4. — Облога Полтави.

На весну 1709 року шведська армія, яка понесла за зиму значні втрати, нараховувала у своїх рядах разом з запоріжцями не більше 35.000 ч.

Розташувалась вона по квартирах між Лютьенською, Олішнею, Санжарами та Решетилівкою; головна квартира короля була в Будищах.

Головні сили московської армії під командою

Меншикова (48 бат. піх. і артилерії, всього коло 20.000 чол.) були розташовані між Богодуховом, Сінним та Ольшанами і прикривали найвигідніші шляхи в центральну Московію.

Значна частина кінноти стояла біля Ворскли. На захід від шведської армії, по лінії р. Псла, стояли загони Шереметева (1 піх. п., 3 полки кінної піхоти, 10 полків драгунів та донських козаків) та гетьмана Скоропадського (українські козаки і 2 піхотних полки), які перешкоджали зносинам шведського війська з Польщею. Фортифікації Гадяч, Сорочинці, Миргород, Ахтирка, Полтава були заняті Московською залогою.

В квітні головні сили Меншикова збільшено шістьма піх. полками з Інгерманландського корпусу.

27 квітня московська армія виступила з зимових квартир, пройшла через Мурафу, Красний Кут і 2 травня розташувалась по лівому березі Ворскли між Котельвою та Лихачівкою.

Шведський король, змагаючись опанувати лінією оборони, р. Ворсклою, вирішив заволодіти Полтавою.

Із персонального огляду місцевости кругом міста він зробив висновок, що ця фортеця не в силах буде дати міцний відпір Шведам.

Полтава лежить на правому високому, крутому березі р. Ворскли, там де в неї впадає р. Коломак.

Обидві річки утворюють багато рукавів, які течуть по низькій, широкій, багnistій долині, що дуже перешкоджало сполученню міста з лівим берегом.

Високий правий беріг був від русла на від-

далі однієї версти, ця долина була теж пократа багнищами та плавнями.

Саме місто складалося з фортеці — на узгір'ї, та передмістя, що лежало перед північною огорожею фортеці.

Східна й західна частини огорожі фортеці оперезувались ярами та проваллями, які на сході підходили аж до огорожі, а на заході на віддалі 100 сажнів.

Невеличкий яр проходив через фортецю, поділяючи її на дві частини, із котрих східна була більшою.

Фронт фортеці складався з неправильного полігону з аиступами для флангової оборони. Профіль огорожі складався з земляного валу, зміцненого палісадом, та канави перед валом.

Найменшу височінь вал мав у південно-східній частині огорожі.

Отже: південно-східній фронт по високости валу був найбільш вигідний для атаки, але за валом був яр із крутими узгір'ями, який перешкоджав дальнішому просуванню атакуючого.

Зі сходу підступи були невідгідні для нападу й для інженерних робіт, бо тут до самого валу фортеці щільно підходив яр.

На півночі від фортеці знаходилося передмістя, яке не сприяло інженерній атаці, і роботи потрібно було починати на занадто далекій віддалі.

Найбільш вигідний для інженерної атаки був західний фронт фортеці, де поблизу огорожі проходив яр, що давав укриття військові, яке провадило роботи по інженерній атаці, і зменшувало віддаль шанцевих робіт.

Невигідне положення було в тім, що залога фортеці мала можливість використати яр, що проходив через фортецю, і утворити на східній половині фортеці внутрішню лінію оборони.

Залога складалася з трьох полків — 4182 салдат (жовнірів), 91 пушкаря і 28 гармат.

Комендантом був полковник Олексій Келен.

Після 25 квітня по розпорядженню короля, який узнав про рух московського війська, із Будищ до Полтави була відправлена дивізія Шпара (8 полків) з артилерійським полком і армійським обозом; 28 квітня туди ж перейшли і головні сили шведської армії.

Військо розташувалось по части в укріпленому таборі, по части по селах, піхота ближче до міста, кіннота далі по селах.

Московського війська король сподівався з боку Будищ і тому для охорони в цьому напрямку було видвинуто обсерваційний загін г. м. Росса (2 піхотних та 2 драгунських полки).

Орудувати роботами по облозі фортеці було покладено на генерала квартирмайстра Гилленкрока; він не мав віри в успіх облоги фортеці і радив королеві зріктись цього заміру, але король стояв на своєму і навіть вимагав обчислити день, коли фортеця перейде в руки Шведів.

Гилленкрок склав план облоги, по якому атаку фортеці потрібно було вести з західнього боку при допомозі трьох паралелів, сполучених між собою ходами, з розрахунком, щоб в першу ніч дійти до канави фортеці. На земляні роботи, по наказу короля, були призначені запоріжці.

З приводу запевнення короля, що заволоді-

ти фортецею легко, він, не дивлячись на рішення приступити до робіт по облозі, поспробував взяти її штурмом.

Перша спроба штурму силою в півтори тисячі чоловік була зроблена 29 квітня, але штурм був відбитий залогою; на другий день штурм уже з більшими силами теж не мав успіху. Тоді 30 квітня приступлено до робіт по облозі фортеці. Ввечері робочі команди із запоріжців підійшли до намічених місць; наперед висунулись шведські стійки. Роботи почались, але гамір викликав увагу залоги, яка освітила місцевість, виявила намір ворога і почала стріляти освітлюючими гранатами.

Через деякий час біля 1.400 чол. залоги зробило вилазку із фортеці, відтиснули охорону, вибили запоріжців із шанців і забрали шанцевий інструмент, після чого повернули в Полтаву.

Шведи надіслали допомогу, яка вже не застала Москалів у шанцях і направилась до фортеці. О першій годині ночі завязалась бійка біля огорожі фортеці, яка тривала до ранку. Шведи були відтиснуті.

З 1 на 2 травня роботи по облозі фортеці знов почались, не дивлячись на вилазки залоги, — потрібно було перейти сапами канаву і заложити мина під вал.

Москалі почали роботи по укріпленню внутрішньої огорожі за яром, зміцнювали вали та перешкоджали праці ворога вилазками.

Маючи на меті полегчити позицію залоги, Меншиків вирішив частину армії переправити через Ворсклу і зробити напад на Олішню та Будища, чим відтягти головні сили Карла XII на

північ від Полтави і змусити його зняти облогу, для чого:

а) Загін г. м. Беллінга (піхота та кіннота) мусив передвинутись вниз по Ворсклі за милю, переправитись через річку і повести наступ на Опішню.

б) Ген. кв. Гольц (піхота і кіннота) повинен був атакувати ворога, який отаборився за Ворсклю.

в) Кінному загоні г. м. Шаумбурга наказано йти на Будища, атакувати головну квартиру, де був Мазепа.

Решта сил під командою кн. Репніна мусила залишитись на лівому березі Ворскли наготові і стежити за рухом ворога.

Г. м. Росс помітив згромадження московських військ, і тому 5 травня почав будувати зміцнений табір на правому березі Ворскли біля Опішні для захисту переправи.

6-го зміцнення було закінчено, не дивлячись на перешкоди (обстріл) ворога, і зайнято залогою в 250 чоловік з гарматами.

Вночі з 6 на 7 загони Беллінга та Шаумбурга вирушили для виконання завдання, а загін Гольца збудував три мости через Ворсклу проти Опішні і повів 7-го по них піхоту в наступ; кіннота переправлялась без мостів по трясовинах та багнищах.

Після бійки—Шведів було вибито зі зміцненого табору, залого якого розбіглась.

Г. м. Росс не відважився з малими силами напасти на ворога і обмежився до підходу головних сил заняттям Опішнянського замку.

В свою чергу Меншиків з загonom Гольца

теж не відважився напасти на замок, бо одержав відомости про наближення шведських сил з боку Будищ (Карл з 2 гвард. батал. та 4 драг. полками) і почав відходити назад до мостів.

Тут в час переправи їх нагнав Карл, атакував арєргард Гольца, але, після невеликої сутички, московське військо встигло переправитись через р. Ворсклу.

На цім операція і закінчилась.

Загони Беллінга й Шаумбурга, затримані важкими переправами, не встигли прийняти участі в бійці.

Операція не дала бажаних наслідків, — облога Полтави на була припинена. Страти з кожного боку доходили до 600 чоловік.

Війська шведські й московські повернулись до Полтави.

Шведи заняли більш згромаджене становище поблизу фортеці; кінноту розташовано в с. Жуки, на північ козаки, які підтримували діткнення з ворогом.

Москалі 14-15 розташувались на лівому березі Ворскли біля с. Крутий Беріг.

В Полтаві тим часом бойові припаси підходили до кінця, виникала потреба допомогти заплі.

В ніч на 15 травня московські війська наблизились до самої річки і заняли лівий беріг вище й нижче фортеці і перед розсвітом почали канонаду з рушниць по правому березі; тим часом загін силою 900-1.200 ч. під командою бригадіра Головина з фашинами та бойовими припасами направився до мосту через Ворсклу, що проти Полтави; з труднощами перейшов долину

з плавнями та річку і ввійшов у фортецю без страт, бо Шведи через підняту метушню не встигли перешкодити йому.

Для забезпечення переправи на майбутнє Москалі одночасово збудували біля мосту через Ворсклу редут (№5), поставили там гармати і, залишивши невеличку залогу, відійшли назад.

Шведи, які думали, що Москалі повели наступ всіма силами для звільнення Полтави від облоги, почали згромаджувати тут значні сили і коли підійшли до берега, то вже ворога не застали.

В послідуючі дні Москалі приступили до будівлі більшого опірного пучку із двох замкнених шанців — один (№6) біля мосту через Ворсклу, другий (№7) в запіллі, біля дороги через багно.

Шведи в свою чергу теж приступили до оборудування невеликого редуту на правому березі Ворскли під горою на віддалі 150 саж. від дороги і 300 сажнів від московського редуту; цей редут збавляв можливості в майбутньому Москалів підтримувати сполучення з фортецею і тому вони всякими засобами старалися перешкоджати його будуванню.

Так 17 травня декільки сот Москалів перейшло Ворсклу, щоб знищити редут, але успіху не мали.

Для підтримки цієї акції була зроблена вилазка загону (1.500) Головіна із фортеці, але загін спізнився і відійшов назад, а сам Головін попав у полон.

Роботи по закріпленні продовжувались, а щоб відвернути увагу Шведів, Меншиків утворю-

вав демонстративні рухи військ на очах ворога; в той же час кіннота турбувала Шведів, — переходячи Ворсклу вона з боків нападала на ворога і відбивала у нього коней.

Після 20 травня, як Шведи, так і Москалі, почали скупчувати біля Полтави як можна більше своїх сил, — Шведи передвинули сюди 4 піхотних полки та кінний загін Крейца, що були відокремлені.

Москалі, коли переконались, що всі сили Шведів скупчились біля Полтави, почали згромаджувати сюди і свої сили, які були розкидані на терені України. Фельдмаршалові Шереметеву, що стояв у Балаклії, було наказано царем залишити гетьманові Скоропадському три драгунських полки під командою г. м. кн. Волконського, а з рештою сил іти до Полтави, куди він і прибув 27 травня.

Гетьманові Скоропадському Головкін наказав, зєднавши свої сили з Волконським, розташуватись у Сорочинцях на р. Пселі та звідти „мати комунікацію з військом і турбувати ворога“, а Миргородському полковникові з полком стати біля Сорочинця і чатувати по річці Пселі.

Полковникові Яковлеву, який був надісланий для знищення З. Січи і вже виконав своє завдання, було наказано залишити у Каменному Затоні 500 ч. піхоти та 500 ч. кінноти і теж іти для з'єднання з армією до Полтави.

Московське військо після прибуття нових сил отаборилось між с. с. Крутий Беріг та Іскрівку (Савки); збудувало зміцнені табори, а для сполучення з сусідніми частинами проложили декільки мостів з фашин через р. Коломак (№8).

Інженерні роботи продовжувались далі — вздовж берега будувались нові укріплення з гарматами, а через рамена та багнища прокладались мости та проходи з фашин.

Шведи також зміцнювали своє становище — будували доагу, без перерви „бастіонну лінію“ (№4) вздовж Ворскли, місцевісць, що вздовж дороги, теж захищались редутами.

Згромадження московських сил та настирливе змагання їх налагодити сполучення з залогою заставляло Карла поспішати з заміром опанувати фортецею. 15 травня Шведи пройшли сапами через канаву і дійшли до огорожі, але взірвати вал не пощастило, бо Москалі перекопали сапу і порох витягли. Спроба Карла після цього, 15 травня, заволодіти фортецею відкритою силою з південно-східного боку, де був найбільш низький вал, теж не мала успіху, бо зустріла сильний опір з боку Москалів, які встигли зосередити в небезпечному місці до 4.000 чоловік; з боку Шведів брало участь 3.000 ч.

23 травня була закладена нова мина для вибуху під валом, куди зосереджено було до 3.000 чоловік; ця кольона кинулась до валу, як тільки запалено було минного ґноту, але вибуху не настуило, бо Москалі встигли розрядити мину і підготувитись до опору. Шведи не мали „штурмових драбин“ і примушені були відійти, загубивши 60 ч. убитими.

На другий день о 4 годині дня Шведи атакували фортецю з боку Ворскли, але теж безуспішно.

Москалі перешкоджали минним роботам ворога і турбували Шведів вилазками. Для закриття своїх стрільців Москалі установили на валу ряд

бочок, що давало можливість безкарно стежити за ворогом.

Все більше й більше перешкод зустрічали Шведи при наближенні до фортеці, з метою заволодіти нею, а між тим почувався брак пороху й бойових припасів, — до кінця травня вже частинам, що були в передових шанцах, припинили видачу бойових припасів; таким чином, була припинена цілком стрільянина з боку Шведів.

Проте 29 травня Шведи знов почали енергійно роботи по проводці лінії з боку Ворскли до огорожі фортеці, що мала назву „Мазурівського валу“.

Не дивлячись на згубний гарматний і рушничний огонь залоги, Шведи того ж дня закріпилися під самою горою і далі, щоб зменшити втрати від огню, продовжували роботи ночами. Ранком 31 — вони дійшли до валу фортеці.

Роздратований невдачами Карл, не дивлячись на брак бойових припасів, наказав увечері 1 травня почати бомбардування фортеці, наслідком чого почався в місті пожар. Тоді кольони Шведів посунули на вал і встигли навіть поставити на валу свій стяг, але під той час залога перейшла в контр-атаку і відтиснула Шведів до канави фортеці.

Друга спроба Шведів теж не мала успіху. В цьому штурмі приймало участь до 3.000 чол. Шведів.

На другий день Шведи надіслали комендантові пропозицію здатись на „акорд“. Комендант Келен її відкинув і в той же день вислав загін на ворожі шанці, що біля Ворскли. Вилазка спочатку мала успіх, але наспіла шведська допомога і

відтиснула загін зі значними втратами до фортеці.

3-го червня залога Полтави для полегчення сполюки з лівим берегом Ворскли почала будову двох редутів (№№ 2 і 3) в напрямку до річки.

Шведи хотіли перешкодити роботам, але були відтиснуті.

5. — Підготовка до Полтавської битви.

4 червня до Полтави прибув цар, який надіслав у фортецю до залоги міста (згідно з відомостями—лист було перекинуто в порожній бомбі), в якому він підбальорував залогу і обіцяв звільнити місто від облоги; це значно піднесло дух залоги.

Щоб відвернути увагу Шведів від Полтави, він наказав гетьманові Скоропадському утворити набіг з запілля, а кінним загонам Ренне та Генскина напасти на ворога з флангів.

Скоропадський напав 14 червня на сторожові стійки Шведів біля с. Жуки, чим стурбував головну квартиру.

Генскин з 14 на 15 напав на Старі Санжари, де звільнив 1.000 полонених, а Ренне зробив напад в напрямку головного табору.

Тим часом облога Полтави трезала далі; у фортеці почувався брак муніції та харчів, яких залишалось всього на 2 тижні.

16 червня відбулась у московській квартирі військова рада, на якій вирішено перейти всією армією на правий беріг Ворскли і дати генеральну баталію.

17 червня г. л. Ренне зі своїм загonom

(12 кінних, 3 піх. полки), що стояв біля Петрівки на лівому боці Ворскли, відтиснув Шведів з правого берега і приступив до будови тет-де-пону біля Петрівки. 18 червня на підмогу туди надійшла дивізія Алларта з гарматами.

Обози та різні тягарі відряжено до с. Рублівка.

19 червня о 1 годині ночі виступила московська армія із с. Крутий Беріг по лівому боці Ворскли і перейшла до с. Черняхово.

На другий день армія, частиною по мостах частиною в брід, між Петрівкою та Семенівкою перейшла Ворсклу і приступила до будування зміцненого табору, але цю місцевість потім визнано невідгідною — занадто віддалена від Полтави, нерівна, перегята ярами, а крім того також бажано було заволодіти шляхом, що йшов від Яківців до Полтави через Воздвиженський монастир; а тому 25 червня цар пересунув армію перед вечером до Яківців, де за ніч збудовано новий зміцнений табір в 5 верстах від Полтави; ззаду нього був крутий беріг р. Ворскли; з правого крила прилягала глибока балка, а з лівого берега густий ліс з крутими проваллями. Перед фронтом лежало рівне місце версти на дві й закінчувалось похилістю до лісу, що був між Мал. Будищами та Тахтауловом.

Між двома лісами залишався простір (смуга) в одну версту вширшки, що був гарним підступом від Полтави до Яківців і навпаки.

Цар призначив для бою 29 червня; до того часу мусили надійти Калмуки від хана Аюки.

Підготовляючи місцевість для бою, Москалі збудовували впоперек смуги, що між двома ліса-

ми, шість редутів, на віддалі рушничного стрілу один від другого; а потім вздовж цієї смуги чотирі таких же редутів. Ця зміцнена позиція могла бути або відпірною (при наступі), або передовою (при відході).

Крім того, поперечна лінія допомагала (при прориві ворога) поразці його правого крила зі зміцнен. табору, а продольна лінія сприяла, крім поразки вогнем, поділу сил ворога на частини.

Карл XII, одержавши відомости про рух московської армії з Петрівки до Полтави, вишикував армію для зустрічі ворога; коли ж Москалі останувались біля Семенівки, він вирішив нарешті завладати Полтавою, для чого виділив окремий загін у 3.000 чоловік.

Штурм тривав цілий день 21 червня і продовжувався всю ніч без успіху.

На другий день під вечір знов було зроблено декілька спроб завладати фортецею, — декілька разів Шведи вилазили на вал і уставляли свій стяг, але вперта оборона залоги примусила Шведів відійти ні з чим.

Карл припинив спроби завладати Полтавою і скупив військо на півночі від Полтави, залишивши загін для облоги міста.

6.— Перший період битви.

Становище Шведів ставало все більш прикрим: втрати зменшували армію, в той час як у Москалів сили раз-у-раз збільшувались і дійшли на терені України до 80.000 чол. Уже давно почувався брак пороху, бойових та харчових при-

пасів. З одного боку Шведів була ворожа фортеця з залогом, з другого — влвсе більша ворожа армія, яка готувалась до бою.

Ще в половині червня на військовій нараді генерали радили Карлові покинути облогу і перейти через Дніпро, але було вже не легко це зробити: позаду в Серочинцях стояв Скоропадський, до нього прилучився Дзвгорукий (6 полків і 4.000 Калмуків та Волохів); на Волині Гольц сполучився з військом Огінського, суперника Станіслава, завдяки чому надія на підмогу з боку Станіслава відпала.

Карл знав, що Москалі сподівались допомоги від Калмуків і це примусило його викликати ворога на бій раніш, ніж той зміцниться.

Днем для атаки було призначено 27 червня. Для наступу піхота поділена на 4, а кіннота на 6 кольон.

2 бат. піхоти, 6 ескадр. кінноти та 3.000 козачів Мазепи (всього 6.000 ч.) були залишені під Полтавою та для прикриття артилерії й обозів по Ворсклі в напрямку Н. Санжари, Білики, Кобеяки.

В бою мусили прийняти участь 23-24 бат. піхоти, 41 еск. кінноти і 4 гарматі; всього 25.000 чоловік.

По шведських даних в бою брало участь значно менше.

В московській армії під той час нараховувалось: 61 бат. піхоти, 24 драгунських полки, козачий загін гетьмана Скоропадського і 72 гарматі; всього біля 50.000 чоловік.

Головні московські сили з 26 червня були вишиковані в зміцненому таборі; редуті занімає

2 баталіони піхоти з гарматами. Кіннота була поставлена за поперечними редутами.

Дороги від Полтави в напрямку до Дніпра, між Переяславом і Кремінчуком занято козаками Скоропадського.

Як Петро I так і Карл XII дбали про піднесення морального стану вояцтва. Карла обносили на носилках по лініях військ (16. VI Карл був ранений в ногу) і він звертався до вояцт. з промовою.

На час битви Карл призначив головнокомандуючим графа Реншильда.

Не дивлячись на тяжкі обставини, король твердо вірив в свою перемогу.

О 2 годині ранку 27 червня шведська армія виступила зі зміцненого табору. Попереду йшла піхота чотирма кольонами, а за ними кіннота, яка була поділена на 6 кольон.

Коли Меншиків дізнався про рух Шведів, він зі своєю кіннотою (24 полки) двинувся на зустріч. О третій годині ранку перед збудованими редутами вже кипіла січа між кінними ворожими силами. Меншиків виконав своє завдання — за годину, що вже тревала січа, яка стримувала рух Шведів, головні сили Москалів встигли підготувитись до бою, але Меншиків, захоплений частковими успіхами своєї кінноти, не хотів відходити на головну позицію, він мріяв сам зупинити наступ ворога і тому, на наказ царя відвести кінноту до правого крила зміцненого табору, Меншиків доносив, що відворот не можливий тому, що ворожі сили зійшлись на дуже близьку відаль (40 сажнів) і відворот кінноти дасть можливість ворогові переслідувати безкарно по п'ятах, а тому він просив царя надіслати йому допомогу.

Тим часом бій продовжувався.

О 5 годині Шведи опанували двома найближчими до них редутами, що не були ще цілком закінчені, а потім атакували і другі два, але ряд нападів було відбито з великими втратами для Шведів, і Карл вирішив провести скупчене військо з північного боку редутів. Кіннота Меншикова зайняла простір між лісом та редутами і вступила в бій.

Під цей час Меншиків знов одержав наказ від Петра І про відворот і здруге відмовився виконати його і вимагав підмоги.

Під час, коли шведська армія проходила між лісом та редутами, частина її, а саме 6 бат. піхоти та декільки ескадронів кінноти Шліппенбаха й Росса не вмістились в зазначеному просторі і звернули до лісу на південь.

Цар використав цей випадок і надіслав Меншикову наказ сформузувати загін для переслідування відірваного від головних своїх сил ворога, а команду над кіннотою переняти г. л. Бауеру, який і почав відворот правим крилом.

Шведи рушили вперед і атакували поперечні редуту, але наступ було відбито. Вони відійшли назад, а через деякий час знов пішли в наступ уже між редутами; цей маневр їм удався і вони почали переслідувати кінноту Бауера, яка почала розстроюватися.

Під час цього переслідування праве крило шведської армії наблизилось приблизно на 30 сажнів до московського зміцненого табору, звідки було відкрито сильний фланговий гарматний вогонь, який наносив величезні втрати і морально впливав на шведське військо. Рух вперед при-

пинився. Частина армії кинулась ліворуч, що вніспо безладдя.

Карл звелів військам відійти в напрямку до лісу, що був у 2 верстах на північний захід від зміцненого табору. Там зупинилось військо у долині, щоб упорядкувати частини.

Загін у 5 кінних полків і 5 баталіонів піхоти, з яким Меншиків переслідував відірваних Шліппенбаха та Росса, після жорстокого бою знищив майже всю піхоту і захопив у полон г. м. Шліппенбаха.

Решта кінноти утікла до Полтави, за ними наздогін Меншиків надіслав частину військ, а сам повернувся до головних сил.

7. — Другий період битви.

Вичікуючи атаки з боку Шведів на зміцнений табір, Петро I спочатку вивів із табору частину піхоти і розмістив її на крилах табору, а через деякий час, побоюючись, що Шведи не приймуть бою і відійдуть, вирішив вивести з табору більшу частину армії і вишикував її в бойовий лад — піхота під командою фельдмарш. Шереметева (42 батал.) посередині в дві лінії, на правому крилі 18 драгунських полків під командою г. л. Бауера і на лівому 6 драгунських полків під командою кн. Меншикова.

Резерва (8 піх. бат., 1 гренад. бат. та по декільки сот з кожної дивізії) залишено в зміцненому таборі під командою полковн. Гинтера.

Для комунікації з Полтавою було надіслано через Яківці до Хрест.-Воздвиженського монасти-

ря три баталіони під командою Головина.

Під цей час в московській армії в бойовому ладу нараховувалось 40.000 чоловік.

В шведській армії після відокремлення колюни Росса залишилось 18.000 чоловік (по московських відомостях).

О 6 з половиною годині ранку розміщення частин було закінчене.

Але Петро I припускав можливість окремої горазки частин Скоропадського в тому разі, коли Карл XII, бажаючи уникнути нової січи, відійшов би в бік його розташування, і тому наказав г. м. Волконському з 6 драгунськими полками з лівого крила відправитись до гетьмана і стежити за напрямком руху ворожого війська.

Карл XII вишикував свою піхоту в одну лінію з малими резервами позаду, але війська не вистачало, щоби зайняти фронт, відповідний московському бойовому ладові і це турбувало Карла.

Кіннота була вишикувана на крилах у дві лінії.

Керування правим крилом бойового ладу армії він передав фельдм. Реншильдowi, а лівим — ген. Левенгауптові; самого себе наказав нести в колісці перед правим крилом піхоти.

Коли Карл побачив ослаблення ворожої армії (на 6 полків кінноти) — зараз же перейшов у наступ.

Московське військо рушило на зустріч і о 9 годині, коли вороги наблизились на віддаль гарматного стрілу, Москалі відкрили артилерійський огонь, під яким Швеци, що не мали артилерії, несли великі втрати і тому поспішали наблизитись на віддаль рушничного стрілу, після чого почалась з обох боків на віддалі 25 са-

жнів підготовка атаки сальвами із рушниць.

Через деякий час почалась атака; для прориву Карл XII намітив у центрі московської лінії баталіон Новгородського полку (сірі кафтани).

Скоро цей баталіон піддався і Шведи на багнетах пройшли лінію, змагаючись одрізати ліве крило армії від правого.

Але небезпеку в цьому пункті помітив Петро I, який керував 1 дивізією, підїхав до другого баталіону Новгородського полку, що був у резерві, і сам повів його на підмогу, чим і врятував бойовий лад від прориву.

Січа кипіла по всій лінії з перемінним успіхом.

Карл XII був на правому крилі бойового ладу. Скоро із 24 чоловік його драбантів залишилось в живих тільки троє; нарешті ядром побито коней, що везли колиску, а потім друге ядро розбило саму колиску; король пересів на коня, але коня також було вбито, при чім Карл пошкодив своєї раневій нозі і його, непритомного, вивезли з поля біжки.

Тим часом драгуни лівого крила під команд. Меншикова почали поступово одержувати перемогу над Шведською кіннотою, яка стала посовуватись назад, чим відкривала праве крило своєї піхоти.

Резервів, необхідних для паралізування удару, у Шведів не було, відпір на два фронти був ослаблений, що дало можливість Москалям потиснути праве крило Шведів назад, чим викликали безладдя, спочатку на правому крилі, а потім і по всій лінії.

Чутка, яка рознеслась по лінії, що короля

вбито, збільшила заколот і армія почала відходити з початку поволі, а потім відворот обернувся в бігство.

Під цей час Москалями було захоплено 2870 полонених, між ними фельдм. Реншильд, ген. Штакельберг і Гамільтон.

Бранців відряжено у Московію, Мазепинців-Українців замордовано.

Переслідуючи ворога, московська армія дійшла до Будищанського лісу, біля якого була зупинена Петром I для впорядкування, після чого переслідування велось тільки кіннотою.

Розстроєна шведська армія поспішала до свого зміцненого табору, щоб там знайти захист від переслідуючого ворога; вона не мала зовсім резервів і тому не здібна була тепер дати відпору Москалям.

Тим часом г. м. Ренцель, який переслідував недобитки загону г. м. Росса, встиг захопити „транжамент“ Шведів, примусивши Росса скласти зброю; узнавши про це, розбита армія Карла XII з обозом і артилерією рушила в напрямку до Переволочні по правому березі Ворскли, де сподівалась переправитись на правий беріг Дніпра.

Якби, каже шведський історик, Москалі безупинно гнались за Шведами, то з Полтавського бою не випустили б і решти армії, та цар віддався цілком святкуванню перемоги над ворогом і бенкетові і тільки ввечері спохватився післати гвардійські полки князя Голицина та 10 драгунських полків г. л. Бауера, керування якими було об'єднано на другий день в руках князя А. Меншикова.

30 червня і сам цар з Астраханським та Інгерманландським полками вирушив у погоню до Переволочної.

8. — Переслідування Шведів і наслідки битви.

29 червня Шведи прибули до Переволочної. Поки Карл радився, куди тікати, Мазепа переправився через Дніпро; в ніч на 30 червня Карл XII, переконаний доводами генералів, вирішив залишити військо з Левенгауптом на лівому березі Дніпра, бо перевозочні засоби заздалегідь тут були знищені. Левенгауптові наказано прямувати на Крим, а сам Карл, з 2,000 ч. Шведів та козаків з Лагеркромом, Шпаром та іншими, переправився на правий беріг Дніпра. Досвідчені в цій справі запоріжці допомагали Шведам переправлятися через річку.

Становище залишеної армії було надзвичайно скрутне: вона стояла під горою, що між Дніпром і Ворсклою, бойових припасів майже не було, перевозочних засобів теж не було, до володінь кримського хана простягались величезні, безплідні степи, — і Левенгаупт здався на капітуляцію Меншикову, який надспів з загоном 30 червня рано.

Запоріжці кинулись у Дніпро.

1 липня до Переволочної прибув Петро I, який, довідавшись що Карл XII встиг утікати, вислав у погоню бригадира Кропотова з 2 драгунськими полками та г. м. Волконського з двома тисячами драгун. Фельдмаршал.—лейтенантові Гольцеві, що стояв з 20-ю полками на Волині,

надіслано наказ відрізати королеві дорогу до турецького кордону.

Після надзвичайно прикрих і тяжких пригод у степах, втікачі з Карлом XII 6-15 липня підійшли до Бога, де вже були турецькі судна з харчами, але паша дозволив перевезтись тільки королеві з близькими до нього, а решті Шведів заборонено давати човни. Ця перешкода затримала переправу і коли 8 липня кн. Волконський надійшов зі своєю кіннотою, то ще 800 Шведів та козаків залишилось на цьому боці Бога. Із них 260 чоловік забрано в полон, частина кинулась у річку, а частина (козаки) подалась у степи.

Недобитки 1-10 серпня прибули до Бендер. Тут Карл XII вживав заходів, щоби втягти Туреччину в війну з Московією.

Цар вимагав від Турків видачі Мазепи, але муфті на це не згодився.

Карлові цар прислав мир-ву: відступити Карелю з Выборгом, Інгрію, Естляндію з Ревелем та Ліфляндію, признати Августа польським королем та видати Мазепу.

Всі ці події прискорили смерть слабого Мазепи, — він умер 22 серпня. Герцик відвіз тіло в Галац, де і поховав (по шведських джерелах Мазепину труну перевезено до Яс і там поховано).

6 липня Петро I повернувся до Полтави, а 16 липня московське військо покинуло Україну. На тім закінчились військові події цього періоду на терені України.

Втрати після Полтавської битви — з боку Москалів убитими та раненими 4.635 чоловік. З

боку Шведів убитими 9.234 чоловіки, полоненими 18.794 ч., гармат 32, стягів 264, багато зброї та амуниції і 2.000.000 ефимків (талярів — 3 нім. маркам) шведської казни (із рос. джерел).

Воєнно - критичні замітки.

А) Замітки щодо облоги Полтави.

Щодо облоги фортеці слід відмітити активну оборону залоги під керуванням полк. Келеча: часті вилазки, що турбували ворога, та знищення земляних робіт значно перешкоджають праці по облозі; підтримка морального стану залоги акціями польових військ:

а) напад на Опішню; хоч плян цей і мав свої негативні боки — був занадто складний (3 кольони) і обрікав на бездіяльність частину армії (Репніна), що стояла на лівому боці Ворскли, він не був виконаний на ділі повністю;

б) підмога залозі загоном Головина;

в) уперта боротьба за підтримку сполучення з залогою через р. Ворсклу.

Карл переконався після кількох спроб, що взяти Полтаву не так легко, як він гадав, але не глядячи на це, він із упертості продовжував активну облогу фортеці, витрачати даремно сили і бойові припаси, яких йому вже бракувало.

Ще 12 червня Мазепа, гр. Піпер і канцлер Гермелін радили Карлові припинити облогу

Полтави з огляду на стан армії, але Карл їх не послушав.

Е) Замітки щодо стратегії Петра.

Петро I майже 9 років уникав зустрічи з сильним мистцем — ворогом, якого вже привчили називати непереможним; Петро вичікував і дбав про створення більш сприятливих обставин, щоб забезпечити собі перемогу. Тепер шведська армія за зимовий та весняний періоди була значно ослаблена, змучена, виснажена довгим, тяжким походом, ізольована від своїх союзників, морально пригнічена, терпіла недостачу харчових та бойових припасів, — таким чином надіспів найбільш сприятливий момент для рішучої битви.

До того ж Полтава, де почувався брак припасів, була напередодні падіння, а Петро добре розумів значіння втрати цієї фортеці, яка захищала оборонну лінію р. Ворскли; крім того ця втрата піднесла б підупалий дух шведської армії, — тому цар вирішив використати сприяючі обставини і визвати ворожу армію на рішучу битву.

Звертаючи пильну увагу на з'ясування обставин перед і в час бою, Петро I уміло пристосовував принципи військового мистецтва до цих обставин, що й привело московську армію до рішучої перемоги з малими втратами.

Дескільки прикладів знайомлять нас із засобами, якими проводились в життя закони військового мистецтва.

1. П р и н ц і п п е р е в а г и с и л :

а) Зосередження до місця бою загону Скоропадського і Калмуків хана Аюки.

б) Відклик кінноти Меншикова, щоб перейти в контр-атаку головними силами.

в) Передова позиція (редути).

2. П р и н ц і п п а н у в а н н я н а д в о л е ю в о р о г а .

а) Зміцнення позицій.

б) Зустріч головної атаки Шведів контр-атакою; спроба охопити крила наступаючого ворога в рішучий мент бою.

3. П р и н ц і п п і д г о т о в к и .

б) Підготовка переправи у Петрівки.

б) Будова передової позиції.

в) Турбування ворога нападами кінноти.

г) Акції кінноти на передовій позиції, які примусили Шведів до передчасного розгортання армії.

д) Відокремлена поразка загонів Росса і Шліпенбаха.

е) Підготовка контр-атаки гарматним і рушничним огнем (2 період).

ж) Своєчасна підтримка баталіоном другої лінії збитого баталіона Новгородського полку.

4. П р и н ц і п н е с п о д і в а н к и .

а) Укриття 9 баталіонів у зміцненому таборі.

б) Раптовий артилерійський огонь у крило ворога.

5. П р и н ц і п з б е р е ж е н н я с и л.

а) Піднесення духових сил стрільців.

б) Турбота про зменшення втрат (редути, зміцнений табор) і забезпечення від турбот перед боем (зміцнення табором та військами в реду-тах).

в) Присутність царя.

6. П р и н ц і п и з а б е з п е ч е н н я.

а) Підтримка кіннотою звязку з ворогом.

б) Вибір відповідного місця для переправи через Ворсклу і напрямку наступу проти ворога (забезпечення сполуки з Московщиною).

в) Тет-де-пон у Петрівки, зміцнені табори у Семенівки і Яківців, редуги (на випадок відвороту) 1, 2 (часткові резерви) і 3 (загальний резерв) ліній.

7. П р и н ц і п е к с п л о а т а ц і ї п е р е м о г и.

а) Загін Скоропадського на правдоподібних шляхах відвороту шведської армії.

б) Своєчасний вихід війська зі зміцненого табору на випадок переслідування ворога.

в) Зміцнення загону Скоропадського на випадок відвороту Шведів.

г) Відрядження кінноти в погоню.

В) Стратегія Карла XII.

Що торкається Карла XII, то тяжке, прикрестановище, про яке згадувалось вище, раніш могутнєї, тепер виснаженої армії, а також утрата надії на допомогу союзника, безуспішна облога Полтави — не давали ніяких підстав числити на перемогу над головними силами Москалів і вимагали від короля зречення рішучих сутичок із переважаючим ворогом в несприятливих обставинах, а тому рішення Карла прийняти бій не відповідало обставинам; нехтування ж міцною оборонною лінією Ворскли (шукання битви) можна признати недопустимим.

Детальне ведення бою шведською кіннотою спільно з піхотою, вибір найбільш підходящого часу для наступу (2 період бою), коли московська армія була ослаблена відходом 6 драг. полків Волконського, а також поведінка раченого Карла XII під час бою, — заслуговують уваги, як позитивні явища; але ж брак відповідної рекогносцировки позицій і розташування ворога, відсутність плану бою і диспозиції, незадовольняюче керування військами в час бою (вплив рани)— викликали безладдя і неупорядкованість під час ведення бою.

Порушення принципу забезпечення операції (забезпечення переправ) викликали прикру капітуляцію армії в Переволочній.

* *

.*

Для України наслідки цієї перемоги були фа-

тальні: Полтавська баталія цілком розв'язала руки московському цареві, метою якого, як і взагалі політики московської, було знищення народності української як такої, знищення різниці в адміністративному устрою та громадянському житті України, повна нівеляція її етнографічних особливостей. Взагалі, як каже Енсен, суперництвом на арені світової історії між Петром і Карлом у 1709 році історична доля України була припечатана.

Е п і л о г.

Щодо постаті Мазепи та його вчинку — професор Брікнер в своїх записках приводить слова німецького історика:

„Якби Полтавський бій закінчився перемогою шведського короля, спосіб діяльності Мазепи мали б за героїчний подвиг, добре споруджений спосіб до визволення України з під московської кормиги, вчинок, що свідчить про політичну здатність гетьмана... За помилку, яку вчинив гетьман, вираховуючи сили й спроможність Карла і Петра, йому не можна дорікати. Ніхто не міг вгадати результату Полтавського бою.“

З морального боку особа Мазепи не може задоволити, — він не перебирав засобами для своєї мети, але треба рахуватись зі світоглядом його часу. Взагалі, міцними підвалинами моральності тоді не могли похвалитись ні польські громадські верстви, ні верстви московські, ні козацька старшина того часу.

Мазепа дбав про державні інтереси краю, але розумів їх не так, як народня маса.

Він змагається утворити родовиту шляхту, піклується про освіту, академії, духовенство, церкви, змагається поставити Україну поруч з іншими державами і націями.

Гетьман Мазепа був тільки вірним репрезентантом і виконавцем політики української старшини і її традицій — давнішнього союзу з Швецією — в інтересах забезпечення самостійности України.

З оповідання Орлика видно, що старшина була настроєна дуже активно і рішучо бажала використати даний момент в інтересах української політики.

Комбінація, яку насовували обставини міжнародної політики, мусила бути використана для розв'язання національної проблеми.

Се було переконання старшини.

Україна була дуже незадоволена з московської верхности.

Тим часом Карл здався далеко дужчим від Московського царя—для української ідеї настав наче б слушний час, її інтереси вимагали не дати перемоги Петрові, від якого ждали скасування решток українських автономій.

Союз же з далекою Швецією, яка не загрожувала яким небудь втручанням у внутрішні справи України, ані претензіями на українські території, вважався ще з часів Б. Хмельницького найбільш відповідним, найбільш корисним.

Схема Торнаверской бухты.

